

Н. В. Панідзе,

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

СУТНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРИВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СЛІВ У МЕЖАХ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ТА СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аргументовано доцільність виявлення дериваційних особливостей слів у межах словотвірних гнізд та словотвірних парадигм, встановлено основні теоретичні паралелі між дослідженнями дериваційного потенціалу лексем на двох словотвірних рівнях.

Ключові слова: дієслово, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, валентність, словотворча спроможність, твірне слово, похідне слово.

В статті аргументовано целесообразність виявлення словообразовательных особенностей слов в пределах СГ и СП, установлены основные теоретические параллели между исследованиями деривационного потенциала глаголов на двух словообразовательных уровнях.

Ключевые слова: глагол, словообразовательная парадигма, словообразовательное гнездо, валентность, словообразовательный потенциал, производящее слово, производное слово.

In the article is argued advisability of identifying derivational features of words within the word-building nests and word-building paradigms. The basic theoretical parallels between research of derivational potential of verbs on the two derivative levels is established.

Key words: verb, word-building paradigm, word-building nest, valency, derivational potential, offormative word, derivative word.

Словотвір як окремий розділ мовознавства почав формуватися ще у 40-х–50-х роках ХХ століття, проте остаточно утвердився як самостійна галузь лише у 60-х–70-х роках (праці Виноградова, Винокура, Ковалика та ін.). Виокремлення словотвору в окремий розділ мовознавства є закономірним, адже кожен мовний рівень має власні класифікаційні одиниці. Тому недоцільно відносити словотвір до сфери морфології (Булаховський, Фортунатов), чи, скажімо, лексикології (Потебня), як це було до 50-х років ХХ століття. Ми не будемо детально зупинятися на питанні, яке стосується основної одиниці словотвірного рівня, оскільки воно безпосередньо не є об'єктом нашої розвідки. Звернімо лише увагу на те, що домінантним компонентом будь-якої одиниці словотвірної системи (словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо) є похідне слово.

На сьогодні в україністиці вже існує чимало праць, присвячених розгляду проблеми словотворчої спроможності певних класів лексики на рівні словотвірних парадигм (прикметники – В. В. Грещук, іменники – З. Валух, дієслова з семантикою створення об'єкта – І. Ф. Джочка, дієслова із семою руйнування об'єкта – Н. М. Пославська) та на гніздовому рівні (М. І. Голянич – гнізда коренів зі значенням говоріння, М. П. Лесюк – зі значенням руху, Г. Я. Василевич – зі значенням мислення, Н. Я. Тишківська – зі значенням почуттів).

З виникненням кількох підходів для дослідження словотвірної потенції лексем (рівні СП та СГ) перед лінгвістами постає так звана проблема демаркації, тобто проблема розмежування сутності двох різних аспектів дослідження дериваційної потенції на матеріалі тотожного об'єкта. Саме тому метою нашого аналізу є встановлення головних особливостей та базових завдань при дослідженні словотворчої потенції слів на гніздовому рівні та на рівні словотвірних парадигм. Поставлена мета передбачає такі завдання:

- розкрити основні особливості СГ та СП;
- виявити основні завдання при дослідженні дериваційної потенції слів у межах СП та СГ.

Зважаючи на двокомпонентність похідного слова (твірна основа + словотворчий формант), вивчення словотвору відбувається двома шляхами: формантоцентричним та основоцентричним. Досить тривалий час дериватологія розвивалася у річищі формантоцентризму, тобто визначальна роль у дослідженні словотвірних процесів і явищ надавалась форманту. Однак не менш важливим є основоцентричний підхід, в центрі уваги якого, – роль твірної основи у процесах деривації. На думку В. В. Грещука, перспективи основоцентричної дериватології пов'язані не тільки з вичерпною характеристикою словотвірних парадигм різнотипних класів твірних слів, з'ясуванням причин їх дериваційної поведінки, але й із забезпеченням всебічної характеристики системи словотвору в усій її складності [3; с. 101-102].

Комплексною одиницею основоцентричної дериватології є словотвірна парадигма (СП). Це поняття набуло поширення у словотворі у 70-х роках ХХ століття. Універсальною та глибинною одиницею словотвору можна вважати словотвірне гніздо (СГ).

Вважаємо, що проведення паралелей у дослідженні словотворчої потенції лексем на двох рівнях (рівень СГ і рівень СП) потрібно розпочати з ідентифікації домінантних характеристик одиниць вказаних рівнів.

1. СП і СГ: «класична» дефініція

Оскільки існує низка трактувань СП і СГ, то під словосполученням «класична дефініція» маємо на увазі загальноприйняте, найбільш усталене серед лінгвістів визначення вказаних термінів.

Словотвірна парадигма – це набір похідних, що мають ту саму твірну базу і перебувають на одному ступені деривації (О. Земська, В. Грещук та ін.). Аналіз словотвірних парадигм дає змогу виявити системність у словотворі, оскільки їх компоненти являють собою певну єдність.

Словотвірне гніздо – це вся сукупність спільнокореневих слів, упорядкована відношенням похідності (О. Тихонов, І. Улуханов, Е. Гінзбург, І. Ковалик та ін.). Про взаємозв'язок словотвірного гнізда та словотвірної парадигми свідчить той факт, що саме в межах гнізда виявляються парадигматичні відношення.

2. Закритість/відкритість структури СП і СГ

СП: комбінована структура

– *закрита структура «зовнішніх меж»*: $СП = ТС + n-ПС$ І ст., де ТС – твірне слово, n – сумарна кількість, ПС – похідне слово. Зміна конститuentів цієї формули чи пересікання її меж призведе до викривлення сутності СП або ж до трансформації СП у СГ;

– *відкрита структура «внутрішніх меж»*: кількість похідних всередині СП може поповнюватися завдяки безперервному розвитку мови.

СГ: відкрита структура

СГ є відкритою системою, якій властива структурна організація. Зрозуміло, що межі словотвірного гнізда є рухомими. Еволюція мови зумовлює появу нових конститuentів СГ. Натомість деякі компоненти гнізда можуть покидати його межі внаслідок часткової їх десемізації, втрати смислової єдності з іншими членами гнізда.

3. Основні параметри класифікаційних одиниць

СП: протяжність та глибина місця. Протяжність СП визначається словотвірними блоками (вербативний, субстантивний, ад'єктивний, адвербіальний), кількістю різних словотвірних значень та числом актуалізаторів цих значень. Глибина місця визначається кількісним складом різних за структурою дериватів із тотожним словотвірним значенням.

СП дієслів активного руху *бігти/бігати* (див. нижче) репрезентують три блоки: вербативний (який є наймасивнішим завдяки потужному арсеналу префіксів), субстантивний та ад'єктивний. У зв'язку з визначенням та формуванням блоків постає проблема їх делімітації. Виникають наступні питання: до якого блоку віднести дієприкметники? Дієприкметник як особлива форма дієслова, по суті, має займати місце у вербативному блоці. Проте у процесі розвитку граматики дієприкметникам все частіше надається статус віддієслівних прикметників (напр., І. Р. Вихованець). В такому випадку їх слід зараховувати до ад'єктивного блоку.

СГ: обсяг, глибина та ширина гнізда; кількість словотвірних парадигм та словотвірних гнізд у структурі гнізда. Базою кожного гнізда є його вершина. Обсяг СГ – це «кількість лексичних одиниць, що входять до складу гнізда, й реалізованих у ньому словотвірних типів» [7, с. 90–91]. На думку О. М. Тихонова, глибина словотвірного гнізда вимірюється ступенями похідності; ширина СГ – це «кількість дериваційних гілок, які виходять із вершини СГ, або кількість безпосередньо похідних вихідного слова, що відповідає лексичному обсягу словотвірної парадигми першого ступеня» [7, с. 91].

4. Кількість конститuentів: СГ > СП

СГ є більшою за компонентним складом одиницею, оскільки воно є своєрідним маніфестатором суми словотвірних парадигм.

Наприклад, кореневий гніздовий словник української мови [4] фіксує 230 похідних лексем з коренем *-біг-* (*-біж-*). А тепер наведемо словотвірні парадигми дієслів активного односпрямованого/різноспрямованого руху *бігти/бігати*:

БІГТИ – вбігти, вибігти, відбігти, добігти, збігти, забігти, набігти, надбігти, оббігти, одбігти, перебігти, підбігти, побігти, прибігти, пробігти, розбігтися, убігти, біглий, біжачі; біжачий, біг, біга (бігі), біготня, біжак, бігун, біжня, біженець, бігкій, бігучий, біговий, біжучий та ін. [1].

БІГАТИ – вбігати, вибігати, відбігати, добігати-ся, добігати, збігати, забігати, забігати, набігати, набігати, оббігати, оббігати, перебігати, перебігати, побігати, пробігати, пробігати, розбігтися, розбігтися, бігаючи, бігаючий, бігання, біганя та ін. [1].

Сума конститuentів двох парадигм становить приблизно одну третю від суми компонентів гнізда кореня зі значенням руху *-біг-*. Виходячи з сутності та природи СГ, можливе лише існування єдиного гнізда з коренем зі значенням руху *-біг-* (*-біж-*). Вершиною вказаного гнізда в українській мові є парні дієслова руху *бігти/бігати*, семантична різниця яких полягає у кореляції «односпрямованість/різноспрямованість» руху суб'єкта (чи переміщення об'єкта). Завдяки своєрідній поляризації такої семантики, яка знаходить своє втілення у двох лексемах, формуються дві самостійні словотвірні парадигми: СП дієслова *бігти* та СП дієслова *бігати*.

5. Синтагматика і парадигматика

СГ – це репрезентація і парадигматичних, і синтагматичних відношень. Оскільки СГ вміщує у собі усі інші одиниці словотвірної системи, то словотвірний ланцюжок виявляє синтагматичні відношення у межах гнізда, а СП – парадигматичні (вертикальні).

СП – це репрезентація лише парадигматичних відношень, що зумовлено її структурою. Кожен компонент парадигми посідає самостійне місце у її структурі, але водночас вони є взаємопов'язаними між собою.

6. Основні завдання при дослідженні словотвірної спроможності

Рівень СП:

– виявлення семантико-функціональних властивостей твірних, що впливають на словотвірчу спроможність похідних;

– визначення факторів, що прогнозують дериваційну поведінку твірних;

– з'ясування причин відсутності дериватів від окремих твірних;

– встановлення континууму словотвірних значень для встановленого класу твірних;

– принципів класифікації та опису похідних за ознаками твірних;

– дослідження засобів реалізації словотвірних значень.

Варто зауважити, що дослідження процесів словотворення в основоцентричному аспекті, на рівні СП – це насамперед ідентифікація словотвірної активності та мовного динамізму. Важливим у цьому контексті є виявлення того, якою мірою валентні властивості базем впливають на їх словотвірчу спроможність, оскільки

ки відомості про сполучні властивості досліджуваних лексем уможливають прогнозування їх дериваційної трансформації.

Рівень СГ:

- опис структури гнізда;
- аналіз сили і ступеня продуктивності того чи іншого кореня;
- виявлення арсеналу афіксів, що є інструментарієм творення похідних;
- опис словотвірних та значеннєвих взаємовідносин між компонентами гнізда;
- виявлення всіх похідних від певного кореня та їх систематизація на основі ступенів словотворення.

Дослідження дериваційного потенціалу дієслів на гніздовому рівні є здебільшого маніфестацією формально-граматичного підходу до розгляду словотвірних трансформацій.

На думку М. Лесюка, дослідження дериваційних процесів у межах словотвірного гнізда дає можливість виявити: ієрархію зв'язків між членами гнізда; семантичні зв'язки між однокореневими словами; типи мотивації похідного; способи організації внутрішньої структури похідних слів; видозміни семантики твірного слова в семантиці похідного [5, с. 213].

7. Основні акценти при дослідженні словотвірної системи

Рівень СП: семантико-функціональний аспект, домінантним у якому є виявлення валентних характеристик слів.

Рівень СГ: структурно-семантичний аспект, основним у якому є встановлення структурної ієрархії гнізда як синергетичної системи; вивчення будови похідних (як формальної, так і семантичної).

Утвердження основоцентричного підходу у словотворі зумовило необхідність вивчення та аналізу різних класів твірних з погляду їх семантики та функцій. Для того, щоб максимально точно описати та проаналізувати словотвірні зміни та явища, дослідження на рівні словотвірних парадигм є обов'язковим. Центральними факторами, що визначають словотвірні зміни вихідних основ, є семантика слова та валентність. Саме дієслова вперше стали фундаментом для виявлення дериваційних потенцій твірних на основі їх сполучуваності. Дієслівна лексика становить численний масив словникового складу української мови. Вона є своєрідним засобом відтворення мовного динамізму і розвитку життєвих процесів та явищ. Термін «валентність» у лінгвістиці трактується неоднозначно. Наукове опрацювання теорії валентності та її статусу у мовознавстві активно розпочалося на початку 60-х років XX століття. Щоб зрозуміти суть валентності, потрібно звернутися до її історико-лінгвістичної генези. У мовознавстві появу цього поняття пов'язують з іменем французького структураліста Л. Теньєра. На сторінках книги «Основи структурної лінгвістики» вчений порівнює дієслово з атомом, котрий володіє певною кількістю «гачків» [6, с. 250]. Кількість цих «гачків» (актантів), якими здатне керувати дієслово, являє собою сутність того, що в сучасній лінгвістиці прийнято називати валентністю.

Таким чином, валентність – «це здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними та граматичними властивостями» [8, с. 62]. Дієслово виступає головним носієм валентності у реченні. Інші носії валентності набувають валентнісних властивостей у зв'язку з дієсловом [2, с. 108]. Існує два види валентності: активна і пасивна. На думку І. Вихованця, сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих слів і пасивної валентності залежних слів [2, с. 109].

8. Зв'язок словотвору із сучасними науковими парадигмами

Варто підкреслити, що простежується тісний зв'язок словотвору з когнітологією та ономасіологією, оскільки виникнення похідного слова є складним процесом. При основоцентричному студіюванні актів деривації належна увага надається пізнавальним процесам людської діяльності. Первісне (твірне) слово містить у собі «ядрову» семантику, яка по-різному реалізована у похідних. Можна стверджувати, що саме так реалізується функція прогнозування у словотворі: семантика твірного передбачає зміст похідного.

Саме звернення до когнітивно-ономасіологічних здобутків дає можливість усвідомити функціонально-сміслові зв'язки між базовою основою, різноманітними блоками похідних та реаліями зовнішнього світу, оскільки база виступає своєрідним фіксатором явищ та предметів позамовної дійсності.

Можна вести дискусію про те, що дослідження змін у словотворі на гніздовому рівні не може доповнюватися аналізом на рівні парадигм, оскільки СГ виступає сукупністю усіх інших словотвірних одиниць, а, отже, гніздове дослідження є всеохопним. Проте усі наведені аргументи свідчать про те, що лише комплексне поєднання цих двох підходів може стати вичерпною характеристикою можливих дериваційних трансформацій. Описуючи словотвірні парадигми, наша увага фокусується на функціонально-семантичних властивостях слів; досліджуючи словотвірні гнізда, акцент зміщується на формально-сміслові характеристики лексем.

Стислий порівняльний опис специфіки аналізу словотворчих трансформацій на гніздовому рівні та на рівні словотвірних парадигм дозволяє зробити висновки про те, що лише поєднання цих двох аналізів та використання їхнього арсеналу засобів дозволить мовознавцям стверджувати про комплексне дослідження тієї чи іншої групи лексики з погляду їх словотворчої спроможності.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь, ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Грещук В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи / В. В. Грещук // Студії з українського мовознавства [текст]: вибрані праці. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 93–103.

4. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. – Київ : Українська енциклопедія, 2002. – 912 с.
5. Лесюк М. П. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд / М. П. Лесюк // Вісник ПНУ ім. В. Стефаника. – 2007. – Вип. 15–18. – С. 212–216.
6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – Москва : «Прогресс», 1988. – С. 250.
7. Тихонов А. Н. Структура глагольных словообразовательных гнезд в русской терминологии / А. Н. Тихонов, Т. Я. Санаева // Продуктивность, частотность и валентность деривационных моделей. – Владивосток, 1988. – С. 89–91.
8. Українська мова. Енциклопедія / [Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. – 821 с.